

Ю. КУНДІСВ

БІОЕТИКА — ВЕЛІННЯ ЧАСУ

Слова «Наука без совісті спустошує душу» належать видатному французькому гуманісту Франсуа Рабле, автору безсмертного філософського твору «Гаргантюа і Пантагрюель». Вони були сказані понад 450 років тому, але значимість їх з часом зросла рівно настільки, наскільки зросли можливості самої науки, які сьогодні воістину безмежні.

Парадокс, а може, точніше, трагедія всього людства полягає в тому, що розвиток науки відбувався по експоненті, а совість нерідко настільки ж стрімко падала вниз. Сучасна історія навіть знає періоди, коли панували режими, за яких взагалі це поняття вважали химерою.

Наука є одним з основних надбань усього людства. На Заході і Сході, на Півночі і Півдні, особливо в розвинених країнах, наука і новітні технології стали чи не найважливішим, невід'ємним елементом функціонування сучасного суспільства. Завдяки науці людство вже ввійшло у постіндустріальну еру, де панують наукоємні інформаційні технології. За прогнозами, уже в недалекому майбутньому 90 % працюючих в усіх галузях виконуватимуть свою роботу, сидячи за комп'ютерами.

Загально визнано, що інвестиції в науку життєво необхідні насамперед тому, що вони відкривають найточніший і найкоротший шлях до того, щоб подолати бідність, голод, ліквідувати або істотно скоротити захворюваність, тобто сприяють здійсненню одвічних прагнень людства.

У США, Японії, інших розвинених країнах останнім часом не тільки збільшується фінансування наукових розробок (у 2000 р. воно становило понад 3,5 % від ВВП), а й відбувається певний перерозподіл коштів на користь медико-біологічних досліджень. Цей процес є ознакою гуманізації науки.

Основним пріоритетом стали сьогодні науки про життя. Саме їм приділяють підвищену увагу не тільки вчені, а й громадськість та політичні діячі. Про таке досягнення сучасної біології, як розшифровка генома людини, сповістили світ у середині 2000 року президент США та прем'єр-міністр Великої Британії. І це не випадково. Добре відомо, що за допомогою науки, використовуючи її результати, світ можна змінити не тільки на краще, а й у гірший бік. Досить нагадати трагічні наслідки використання ядерної енергії. Якщо в ХХ столітті людство повною мірою випробувало на собі позитивні і негативні результати досягнень у галузі хімії та фізики, то ХХІ століття чимало видатних вчених вже оголосили століттям біологічної небезпеки.

І так само, як у 1955 році з ініціативи найавторитетніших учених світу А. Ейнштейна і Ф. Жоліо-Кюрі виник Пагуошський рух, спрямований проти застосування ядерної зброї, у наш час з кожним днем набирає дедалі більшого розмаху рух проти неконтрольованого використання сучасних біотехнологій. Наука впритул підійшла до межі, за якою приховано таємницю життя. Сьогодні неможливо передбачити, чим може закінчитися вільне маніпулювання з цією таємницею. Багато залежатиме від самих учених, від їхньої позиції, моралі та совісті.

Вчений, коли він захоплений пошуком істини, досить часто не замислюється над поняттями добра і зла. Вони, як правило, стають очевидними потім, коли починається використання наукового результату. Характерна з цього погляду відповідь Енріко Фермі, коли йому докоряли за участь у створенні атомної бомби: «До чого тут мораль, це була просто гарна фізика». І все ж таки вчений повинен усвідомлювати, в ім'я чого він працює, на які наслідки може сподіватися. Нині неприпустимою є праця вченого задля простого задоволення власної допитливості. На відміну від часів Рабле, це і занадто дороге, і надзвичайно небезпечно.

Наприкінці ХХ ст. людство усвідомило, що досягти істинного прогресу без високої моралі, моральних норм та правил неможливо. Вони конче потрібні не тільки для того, щоб захистити кожного окремого індивідуума — хворого чи здорового, дитину чи людину похилого віку, а й саме життя на Землі. Так народилася біоетика. А першу книжку, присвячену їй, написав англійський учений В. Р. Поттер у 1969 році під багатообіцяючою назвою «Біоетика — міст у майбутнє». Якщо вдатися до аналізу ролі біоетики сьогодні та уявити її у майбутньому, то в цій назві немає жодного перебільшення.

Яке ж визначення біоетики, на наш погляд, є найбільш прийнятним?

Біоетика або етика життя — це розділ прикладної етики, філософської дисципліни, що вивчає проблеми моралі передусім стосовно людини та всього живого, визначає, які дії щодо живого з моральної точки зору є припустимими, а які — неприпустимими. Або інакше: біоетика — це органічне поєднання новітніх досягнень біологічної науки та медицини з духовністю. У сучасному суспільстві вона стала ознакою цивілізованості.

Проблеми біоетики мають виражений міждисциплінарний характер, до них причетні біологи, медики, екологи, філософи та правознавці, представники релігійних конфесій. Узагальнюючи наукові, суспільні та релігійні погляди, національні особливості, традиції, вони розробляють сукупність моральних принципів, норм і правил, яких необхідно дотримуватись у професійній діяльності. Найважливіші з них закріплюються відповідними законодавчими актами, знаходять відображення в міжнародних документах і конвенціях, деклараціях, хартіях. Ці принципи, норми та правила з часом змінюються відповідно до змін соціально-економічних умов суспільства, державної політики та громадської думки.

Досить згадати, як еволюціонувала проблема абортів у різних країнах — від повної заборони до вседозволеності, і це — незважаючи на непохитну і незмінну позицію християнської церкви, яка розглядає штучне переривання вагітності як припинення життя перед народженням. Церква засуджує не тільки аборти, а й ту етичну байдужість, легкість, з якою вони здійснюються, часто заради прагматизму і примітивного меркантилізму. В США, наприклад, проблема абортів нерідко стає причиною протистоянь у суспільстві.

Біоетика виникла не на голому місці. Їй передував тисячолітній досвід розвитку медичної етики та лікарської деонтології. Етичні норми і правила в медицині, вироблені ще Гіппократом, застосовуються і сьогодні, а його клятва традиційно звучить в устах всіх, хто стає лікарем. «Канон науки про лікування», який створив видатний лікар Сходу, вчений-енциклопедист Авіценна (Ібн-Сіна), також містить чимало етичних принципів. До них, зокрема, належить вимога до лікаря зосередити зусилля на профілактиці хвороб, враховувати індивідуальні особливості та унікальність кожної людини.

Видатні українські вчені і лікарі М. Максимович-Амбодик, Д. Самойлович, М. Пирогов, В. Образцов, М. Стражеско, Ф. Яновський, Д. Заболотний, О. Богомолець та багато інших

не тільки неухильно слідували високим етичним нормам і принципам, а й розвивали та доповнювали їх. Вони застосовували нові методи діагностики, лікування і профілактики лише після ретельного вивчення їх в експерименті на тваринах, а часто і в автоексперименті. Їм було притаманне безкорисливе служіння людям, самопожертвування у виконанні свого обов'язку.

Разом з тим на наших очах відбуваються зміни у самій медицині — вона поступово втрачає риси лікарського мистецтва, клінічного мислення і дедалі більше стає медициною технологій, досліджень, експериментів, клінічних випробувань. Сьогодні вже недостатньо дотримуватися звичайних принципів медичної етики і деонтології — підтримувати прийнятні стосунки лікаря з хворим, його родичами та взаємини лікарів між собою.

Сучасні проблеми — такі, як пересадка органів і тканин, стовбурових клітин, екстракорпоральне запліднення, використання для лікування ембріональних тканин, генна терапія, штучна зміна статі, застосування трансгенних організмів з метою отримання харчових продуктів і, нарешті, клонування тварин і людини, про що так багато говорять сьогодні навіть у парламентах та урядах розвинених країн, — дуже ускладнили стару тезу, сформульовану ще Гіппократом, — «Не зашкодь!». Діапазон лікарських втручань, або, як тепер кажуть, медичних технологій, неймовірно розширився і, звісно, зросла їхня віддача у лікуванні різних хвороб.

Але разом з користю зріс і ризик. Самому лікарю нині часто не під силу розв'язати одвічну і дуже відповідальну та складну проблему «користь — ризик». До нових медичних технологій, що несуть багато невідомого та не завжди передбачуваного, слід додати деградацію навколишнього середовища внаслідок техногенних впливів, яка ставить під загрозу саме життя на Землі.

Отже, бурхливий науково-технічний прогрес у галузі біології та медицини, зміна середовища проживання людини спричинили безліч нових проблем, які не вкладаються у традиційну медичну етику та деонтологію, — коло їх значно ширше. Можна сказати, що біоетика є сучасним етапом розвитку медичної етики. Але це буде неповно, за цим визначенням стоїть дещо більше. Біоетика — то філософське усвідомлення нових можливостей медичної і біологічної науки та їх співвідношення з правами людини. Це також пошук шляхів подальшої гуманізації медицини, досягнення справедливості.

Найважливіші біоетичні принципи не повинні залишатися тільки добрими намірами. Суспільство загалом і кожна людина зокрема зацікавлені в тому, щоб дотримання цих принципів регулювалося законом та жорстко контролювалося.

Потребу повсюдного етичного контролю за проведенням медико-біологічних досліджень в Україні ще доведеться усвідомити. На превеликий жаль, у нас біоетику інколи трактують як своєрідну вуздечку для лікарів і біологів, як стримуючий фактор. Це не так. Насправді біоетика в багатьох випадках правом вето не володіє, водночас дотримання біоетичних принципів сприяє підвищенню авторитету біологічної і медичної науки та системи охорони здоров'я, їх тіснішим зв'язкам з громадськістю. З другого боку, відкритість ученого-експериментатора, лікаря, наукових закладів, лікарень не тільки підвищує їхню відповідальність за свої дії, а й поряд з тим захищає права і гідність усіх діючих сторін, включаючи лікарів та пацієнтів.

Нерідко кажуть, що етика взагалі і біоетика зокрема — це для багатих країн, для заможних людей, а нам вона, мовляв, поки що не по кишені. Мимоволі виникає запитання: а скільки треба мати грошей у кишені, щоб бути моральною людиною,

наскільки повинна бути наповнена державна казна, щоб в країні ці принципи домінували, стали нормою життя?

Безумовно, заперечувати вплив економічного рівня життя на мораль суспільства було б неправильно. Однак прямого зв'язку між ними ніколи не було і немає тепер. Мабуть, тут більшу роль відіграють традиції, національні особливості, виховання. Залишим філософам вирішувати, які чинники є визначальними у формуванні етичного рівня суспільства в цілому та окремих його членів. Очевидне інше: відкладати дотримання моральних норм і правил у біомедичних дослідженнях і в лікарській практиці доти, поки не розбагатіємо, неприпустимо і навіть небезпечно для будь-якого суспільства. В цьому випадку ми просто свідомо законсервуємо свою відсталість.

Як же на практиці забезпечити впровадження біоетичних принципів?

Зарубіжний досвід свідчить, що насамперед треба мати належну правову базу, яка б не тільки декларувала самі принципи, а й передбачала механізми контролю за їх здійсненням. Такої бази в Україні поки що не існує, її доведеться створювати. Але чекати ми не маємо права. Тому слід використовувати окремі статті «Основ законодавства про охорону здоров'я». На Конгресі нам треба обговорити та прийняти біоетичний кодекс лікаря України, біоетичний кодекс при випробуванні нових ліків та інші документи. Кожен науковий проект, який передбачає досліди на людях, кожне клінічне випробування нових ліків, нових діагностичних засобів, нових медичних технологій потребує біоетичної експертизи. Її, як правило, здійснюють комітети з біоетики, вони повинні діяти при всіх наукових закладах, де проводять такі дослідження, а також в усіх лікувально-профілактичних установах. До складу таких комітетів входять не тільки найавторитетніші працівники цих установ, а й представники громадськості.

Наше сьогодні ставить ще одне важливе завдання перед біоетикою — активно протистояти знахарству, так званому цілительству, відвертому шаманству, які набули значного поширення в державі і завдають величезної шкоди здоров'ю населення.

Основним принципом, яким мають керуватися біоетичні комітети у своїй діяльності, є повага до життя та гідності людини (здорової чи хворої). Її інтереси в усіх випадках без винятку повинні бути вище інтересів науки і суспільства та надійно захищатися від народження і до смерті. Саме це положення часто викликає дискусію. Але не може бути сумніву в тому, що коли особистість приноситься в жертву будь-яким суспільним інтересам, то це прямий шлях до перетворення людей на гвинтики, як уже траплялося в нашій історії.

У разі оцінки проектів, які передбачають використання експериментальних тварин, визначальною вимогою повинно бути гуманне ставлення до них. Саме воно віддзеркалює рівень організації біомедичного експерименту. Згадаймо ставлення до піддослідних тварин великого експериментатора — фізіолога І. П. Павлова. Його досліди на собаках, яких він оперував, і сьогодні можуть бути взірцем гуманного експерименту на тваринах. Він навіть на власні кошти в Колтушах спорудив пам'ятник собаці.

Інститути та окремі групи вчених, які беруть участь у проектах на здобуття міжнародних грантів, напевно, вже стикалися із ситуацією, коли їхнє замовлення без належної біоетичної експертизи взагалі не беруть до розгляду. У західних країнах комітети з біоетики створено на різних рівнях — від місцевого до національного. У США, наприклад, Конгрес заснував національний Комітет при президентові країни. Саме цей Комітет розробляє систему державного контролю за дотриманням етичних норм і правил.

На місцевому рівні (Institutional Review Board — IRB), відповідно до федерального закону, у складі комітету, крім професіоналів, обов'язково повинні бути правознавці, представники громадськості. Експертиза здійснюється за спеціальною процедурою і охоплює всі без винятку дослідження, які проводяться на людях. Закон наділив такі комітети правом відхиляти проекти і навіть забороняти проведення досліджень, коли виявляються порушення біоетичних норм і правил.

У більшості європейських країн комітети з біоетики не володіють правом вето, їхні повноваження мають скоріш дорадчо-консультативний характер. Незважаючи на це, їхній авторитет досить високий, щоб впливати на суворе дотримання біоетичних принципів у дослідженнях на людях, а також у клінічній практиці. Окрім того, високого рівня цій роботі надає «Конвенція про захист прав і гідності людини та біомедицини», яку прийняла Рада Європи ще в листопаді 1996 року. В країнах Східної Європи, де комітети з біоетики вже діють (Угорщина, Чехія, Польща), хоч і запозичується досвід інших країн, однак не копіюються існуючі там моделі, а формується власна практика, яка враховує національні особливості і традиції.

Комітет експертів ВООЗ узагальнив досвід діяльності біоетичних комітетів різних країн та різних рівнів і на цій основі розробив детальні рекомендації стосовно їх організації, функцій, прав та обов'язків.

Останнім часом роботу в цьому напрямі розпочато і в Україні. Діють комітети з біоетики при президіях НАН та АМН України, підготовлено проект закону з біоетики та біоетичної експертизи, налагоджуються зв'язки з громадськістю, встановлено контакти з міжнародними організаціями, які опікуються цією справою, а також з комітетами окремих країн. Це, безперечно, тільки початок. Попереду — повсякденна копітка робота з біоетичної експертизи, ще належить оволодіти біоетичними принципами всім фахівцям, котрі працюють у галузі біології та медицини. Однак уже сьогодні виникає чимало труднощів, їх не уникнути і в майбутньому. Йдеться про те, що сама основоположна ідея біоетики — захист прав, свободи і гідності людини — є новою, до неї поки що не звикли не тільки медики та біологи, а й наше суспільство в цілому.

Вже говорилося про, м'яко кажучи, розбіжності, що їх викликає також одне з основних положень біоетики, яке вимагає, щоб інтереси і благо окремої людини превалювали над інтересами науки та суспільства. Біоетика, передусім, означає більшу відкритість діяльності наших установ — інститутів, лікарень і окремих осіб, розширення їхніх зв'язків з громадськістю. Нормою мають стати такі поняття і процедури, як біоетична експертиза протоколу наукового дослідження, добровільна інформаційна згода, конфіденційність, гуманне ставлення до експериментальних тварин, громадське обговорення біоетичних проблем тощо.

Сьогодні, коли Україна стала членом Ради Європи, коли робляться рішучі кроки на шляху до інтеграції з європейською спільнотою, відкладати на майбутнє впровадження сучасних біоетичних принципів у дослідницьку та лікарську практику неможливо, насамперед тому, що це є однією з важливих ознак цивілізованості будь-якої країни. Більше того, країни — виробники лікарських засобів, медичних приладів, апаратів — мають керуватися єдиними уніфікованими критеріями біоетичної експертизи спільно з країнами-імпортерами. Тут не повинно бути подвійного стандарту, що, на превеликий жаль, нині інколи трапляється.

Успіх цієї важливої справи, без якої неможливо розбудувати цивілізоване суспільство, залежатиме від ініціативи зацікавлених у ній людей. А зацікавленими мають бути всі —

науковці, лікарі, організатори охорони здоров'я, керівники наукових установ, зрештою, пацієнти — чи то хворі, чи то здорові люди.

КУНДІЄВ Юрій Ілліч. Академік НАН України. Директор Інституту медицини праці АМН України. Голова Комітету з біоетики НАН України (Київ).